

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:3. 2009

Predikstolens gemenskaper under 250 år

Joachim Östlund, *Lyckolandet: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott* (Lund: Sekel, 2007). 301 s. (Summary in English: The land of bliss: the legitimisation of power in public rhetoric from Sweden's period as a great power to the full emergence of democracy.)

"The state", skriver den politiske teoretikern Michael Walzer, "is invisible; it must be personified before it can be seen, symbolized before it can be loved, imagined before it can be conceived".¹ Detta kan läsas som en programförklaring för den forskning som de senaste decennierna har bedrivits kring makt och maktutövning. Snarare än staten i sig har den inriktat sig på det som i förlängningen möjliggjorde en bestående maktutövning: hur underlydandes lojalitet genererades och upprätthölls. Fokus har satts på den kommunicerande makten och dess verksamhet för att – med Walzers ord – bli synlig, älskad, gripbar.

Det är också i denna fåra som Joachim Östlunds avhandling hör hemma. Den moderna statens framväxt, med dess bekanta processer av centralisering, byråkratisering och resursuttag, skapade ett behov av att aktivera befolkningen. Författaren skriver om "statens behov av en kompletterande auktoritet" genom vilken de underlydandes lydnad kunde säkras, inte genom våld och tvång, utan genom en känsla av samhörighet (s. 29).

Det är ett kraftfullt bidrag som lämnas. Källmaterialet utgörs av de böndagsplakat som lästes upp i rikets kyrkor – sporadiskt från 1540-talet och systematiskt vid årligen återkommande böndagar från 1620-talet. Analysbegreppen är normer, samhällskontrakt och moralisk ordning. Normerna utgör den legitimerande gemenskapens grund, och den kommunicerande staten ses som en normbildande stat. Normer definieras som "regler om hur man bör handla eller åstadkomma en riktig organisation av samhället" (s. 28), och statens föreskrivna normsystem beskrev ett slags kontrakt av ömsesidiga förpliktelser mellan stat och samhälle. För att blottlägga gemenskapens bärande idéer, och för att studera deras omformuleringar över tid, har författaren inspirerats av Charles Taylors begrepp *social imaginaries*, en beteckning för hur människor föreställer sig sitt kollektiva och sociala liv. Utgångspunkten för Taylor är de föreställningar om en moralisk ordning som formulerades i 1600-talets naturrättsliga teorier, och som genom statens behov av att upprätthålla legitimitet inför ett samhälle i behov av förklaringar, har

1. Michael Walzer, "On the role of symbolism in political thought", *Political science quarterly* 82 (1967) s. 194.

förändrats över tid. Taylor talar om "omskrivningar" (*redactions*) av den moraliska ordningen.

I de tre undersökningskapitlen analyseras gemenskapens gestaltningar och omskrivningar. Periodiseringen speglar faser i statsbildningsprocessen. Perioden 1660–1720 representerar en krigisk fas, perioden 1720–1860 representerar en fas av fred och inre utveckling, och perioden 1860–1919 representerar framväxten av ett urbaniserat industrisamhälle.

Perioden 1660–1720 karakteriseras som "Furstens och Guds ordning". Rättfärdighet är ett nyckelord i den moraliska ordningen. Den stormaktstida staten betonar sin suveräna makt. Enväldets teokratiska grundvalar gestaltas, men också förpliktelserna gentemot riket och undersåtarna: att garantera fred, välfärd och religionens renhet. Undersåtens plikter handlar om lydnad, rättfärdighet och gudsfruktan. Plikterna motiveras utifrån en hot- och belöningsretorik, vanligtvis sammanlänkad med Guds straff eller mildhet. Författaren lanserar begreppet "ortopraxis" för att beteckna den moraliska ordningens imperativ; snarare än att tänka rätt (ortodoxi) låg betoningen på att handla rätt – att lyda överheten, frukta Gud och älska fäderneslandet. Den föreställda gemenskapens grund var religionen. Begrepp som "fädernesland" och "rike" användes, och det egna landet hyllades i lyckoskildringar som det bästa av länder. Men sammanhållningen var inte nationellt bestämd. Identiteten vilade i stället i kristendomen och ett religiöst förbundstänkande. Etniska särdrag och nationell tillhörighet framhölls inte, liksom inte heller konfessionella olikheter – det svenska folket hörde, med sina medkristna, till en gränsöverskridande moralisk gemenskap av Guds folk.

Perioden 1720–1860 behandlas under rubriken "Medborgarna och samhällskontraktet". Under perioden skedde flera förändringar. I fråga om makten bestär dess omvårdande plikter, men maktens skepnad och gestaltningar skiftar: från frihetstiden då suveräniteten vilade i riksdagen, via kungamakts återkomst med traditionella anspråk och tongångar (dock ej de teokratiska argumenten) under gustaviansk tid, till en mer modern monarki under 1800-talet, där kungen efterhand allt mindre knöts till det politiska arbetet och blev mer av en moralisk och emotionell symbol. Också individens plikter bestod, men den sociala ordningens beskrivningar förändrades. Under frihetstiden framträdde exempelvis "medbrodern" som en politiskt aktiv samhällsmedlem. Under gustaviansk tid återkom statsfärens lydande undersåte parallellt med samhällsfärens nyttiga och dygdiga medborgare. I dessa skiften tog en ny moralisk ordning form. Gud som moralens garant trädde tillbaka, och gudsfruktan blandades ut med medborgaranda. Medborgarna skulle själva – alltjämt efter kristna värderingar, men nu på frivillighetens grund – genom dygd, samvete och nytta vara lojala mot staten och främja samhällets sammanhållning och välfärd. Religionen blev mer samhällsorienterad, och en medborgargemenskap framträdde. Samhället uppstod som en sfär skild från staten. Moralerna, folkbegreppet och fäderneslandet sekulariserades.

Under periodens slut – 1800-talets första hälft – tillskrevs gemenskapen ökade nationella inslag; den försvenskades. Medborgargemenskapen blev alltmer av en folkgemenskap där folkbegreppet byggde på ursprung och självständighet; "svenskheten" och "nationen" tog plats i retoriken, och den egna nationella historien trädde in där bibliska och antika exempel förut använts som legitimerande berättelser.

Perioden 1860–1919 behandlas under rubriken "Svenskhetens tid". I plakaten gestaltades en fortsatt process av differentiering, sekularisering och försvenskning av samhällskontraktet. I fråga om makten framträdde under perioden en anonym "statsmakt", skild från kungen och kyrkan. Den gamla enhetsstaten löstes upp. Också samhället differentierades; större utrymme gavs nu för uppdelningen mellan olika grupper av människor, främst på grundval av skillnader mellan fattiga och rika. Det gamla enhetssamhället splittrades i klasser. Det var i denna tid av differentiering och enhetens sönderfall som nationen och det nationella i sin etnisk-kulturella betydelse skrevs in i gemenskapen. I tomrummet efter den kunglige landsfadern och den förenande religionen blev nationen den nya enheten.

Författaren kondenserar på ett föredömligt sätt sina huvudresultat och markerar dem gentemot tidigare forskning. Särskilt framhålls att nationalismen var en modern skapelse och resultatet av en historisk omskrivningsprocess, där äldre och icke-nationella gemenskaper genom sekularisering, differentiering och skiftande suveräniteter, ledde fram till en punkt där – som författaren skriver – "den idé som kallas nationalism [blev] funktionell" (s. 274). Denna idé var funktionell, skall tilläggas, för en ny typ av stat som alltjämt behövde upprätthålla en känsla av samhörighet och generera samtycke.

Även ett berömvärt arbete kan kritiseras. Jag vill här särskilt anföra två punkter. Den första avser tidsperioden och dess motivering, och den andra avser plakatens problematisering och användning i studien.

För det första: tidsperioden 1660–1919. Jag efterlyser en tydligare motivering av den. I inledningen motiveras perioden såsom en "statsbildningsfas som på ett intressant sätt kan visa på gränsdragningarna i relationen mellan stat och kyrka" (s. 15f.). Då syftet är att studera statens kommunikation genom kyrkan framstår slutåret 1919 som rimligt. Kungl. Maj:t försvinner då som formell avsändare i plakaten. Men varför väljer Östlund just 1660 som startår för undersökningen? Någon samlad och klagörande argumentering föreligger inte. De argument som anförs (varav några dessvärre först i sammanfattningen) åberopar dels utrikespolitiska förhållanden i det att stormaktsväldet kring 1660 nådde en "territoriell höjdpunkt" och att politiken ändrades från att vara offensiv och expansiv till att bli defensiv och konsoliderande (s. 50, 262), dels statsformationens faser i det att 1660-talet innebar en "intensifierad centralisering och [...] homogenisering" (s. 262). Men varför tas inte avstampet redan 1540? Detta var ett kritiskt skede i statsformationen och lika kritiskt var det nya protestantiska arvkungadömet be-

hov av en lojalitetsgenererande gemenskap. Eller varför inte 1620, då bruket med tre årliga böndagar etablerades? Den "kristna, icke-konfessionella" gemenskap som så föredömligt väl blottläggs för karolinsk tid torde ha haft sin förelöpare i en mer antagonistiskt bestämd gemenskap där protestanter stod mot katoliker.

Mycket vill alltid ha mer; i varje studium av förändring frestas författaren att följa trådarna ända tillbaka till Hedenhös. Men desto större blir då behovet av en tydlig motivering av valet av undersökningsperiod och medvetenhet om vad som därmed väljs bort.

Det föreligger också glidningar ifråga om periodiseringen inom undersökningsperioden, vad den specifikt grundar sig på, och – i förlängningen – vad de tre kronologiska kapitlen egentligen beskriver. Är periodiseringen, som den presenteras i inledningen (s. 45), en *utgångspunkt* genererad av statsformationsprocessens skeden, eller är den, som den framställs i sammanfattningen (s. 265), ett *resultat* som har fått strukturera materialet och framställningen? Oavsett vilket känns den långa mellanperioden 1720–1860 bångstyrig och svårbegriplig.

Över så till den andra punkten. Det är otvivelaktigt så att plakaten erbjuder en synnerligen fruktbar och användbar ingång till frågan om gemenskaper och moraliska ordningar. De utgjorde ett slags massmedium för en kommunicerande överhet, och författaren visar på ett övertygande sätt hur gemenskapen över tid förändrades. Vad jag emellertid saknar är en närmare diskussion av mediet i sig och dess hemmahörande i ett större medialt landskap. Plakatens retorik följs över tid – och det är fråga om en lång period – men hur skall plakaten i sig förstås? Uppläsningen av ett böndagsplakat från predikstolen var näppeligen samma sak 1660 som 1760 eller – än mindre – 1860 eller 1919. Det mediala landskapet förändrades kraftigt under periodens lopp. Rörelsen gick från 1600-talets monologkultur med en stat som talade till ett "tyst" och lyssnande samhälle med tämligen få medier till den dialogkultur som förelåg vid 1900-talets ingång, då en livaktig press, begynnande radiosändningar, snabbare transporter och så vidare, uppvisade ett radikalt annorlunda medialt landskap. "The media is the message", brukar det sägas, och denna mediala sida av plakatens historia kunde gärna ha berörts. Hur förändrades plakatens funktion och betydelse för statsmakten under perioden, och hur förändrades plakatens ställning och betydelse för mottagarna? När, hårdraget, slutade böndagsplakaten att vara ett mäktigt statligt massmedium för att istället bli en arkaisk kyrklig kvarleva som en alltmer sekulariserad och välinformerad allmänhet lyssnade till och hörsammade endast i den mån de behagade ta plats i kyrkbänkarna?

Av allvarligare art är min kritik mot den besvärande lucka som föreligger i analysen. En närmare granskning av författarens empiriska underlag visar att de cirka 260 böndagsplakat som utfärdades under de dryga 250 år som studien behandlar ges ett genomgående välbalanserat utrymme. Somliga plakat ges större utrymme än andra – i topp ligger 1693 års plakat med hela 18 anföranden i not-

apparaten – men ytterst få passerar utan att beröras. Det finns emellertid ett undantag: plakaten 1700–1718 utelämnas ur analysen med enda undantag av ett anförande av 1707 års plakat. Denna lucka nämns vid ett antal tillfällen; det talas om ”en närmast tyst mellanperiod” (s. 50), om att ”1699 års brev är det sista utförliga brev som skrivs före det Stora nordiska krigets utbrott” (s. 71), och i sammanfattningen klargörs att stora nordiska kriget är undantaget i analysen (s. 256). Men ingenstans ges en övertygande motivering.

Jag finner detta anmärkningsvärt. Dessa år är ju oerhört centrala för undersökningens syfte, vilket författaren också gör klart. Han talar, utifrån forskningen, om ”extrema påfrestningar och en ökande individualisering i maktens retorik” (s. 82) och om ”Stora nordiska krigets resursuttag [...] som startpunkten för en social revolution” (s. 115). När så perioden 1660–1720 beskrivs som en ”krigisk” fas, blir uteslutandet av de år då kriget blev som allra intensivast än mer anmärkningsvärt. Visst är det så att Karl XII:s böndagsplakat var korta, fåordiga och till en del innehållsmässigt närmast standardiserade. Men är det en anledning att utesluta dem? Lika intressant som det är att Karl XI argumenterade i sina plakat är det att Karl XII *inte* gjorde det i sina. Även tystnaden – i betydelsen frånvaron av saklig argumentering – är väl en del av den omskrivningsprocess som studeras?

Därtill var Karl XII inte helt tyst. Det var först efter 1710 som plakaten fick sin korthuggna form; dessförinnan var de mer lika de äldre plakaten. Författaren hade här kunnat luta sig mot tidigare forskning. Historikerna Peter Ericsson och Jonas Nordin har i sina respektive avhandlingar tydligt visat att Karl XII:s plakat låter sig analyseras.² 1713 års plakat karakteriseras exempelvis av den förre som en ”utförlig förklaring av den svåra situationen” (s. 96 f.) och av den senare som ”närmast unik i sin detaljerade skildring av motgångarna” (s. 159, n. 49). Deras resultat är i linje med författarens: Syndfullhet, Guds straff, bot och bättring samt kristendomens välfärd är teman som känns igen i Karl XII:s plakat.

Det sistnämnda är min tyngsta kritik. Val måste alltid göras, men de måste motiveras. Uteslutandet av stora nordiska krigets plakat låter sig inte lätt motiveras. Ett potentiellt viktigt bidrag till helhetsbilden har av författaren sorterats bort som ett källproblem, och luckan förvränger resultaten. Slutsatser som att frihetstidens plakat var kortare än de karolinska plakaten (s. 122) blir missvisande: de var kortare än Karl XI:s men längre än Karl XII:s. Det uppstår därtill ett glapp i den beskrivna processen; frihetstidens omskrivningar av gemenskapen hade ju Karl XII:s regering som klangbotten, inte Karl XI:s. 20 år av processen har utelämnats.

Till dessa kritiska ord skall fogas en anmärkning om de många väl underbyggda och tankeväckande slutsatser som detta arbete genererar. En rad högtintressanta

2. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm 2000); Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet* (Uppsala 2002).

frågor för fortsatt forskning anmäler sig vid läsning. Varje nationalismforskare bör läsa Östlunds avhandling som en handbok. Här får den som studerar 1800-talets nationella vågor en historisk klangbotten. Men bokens bidrag är bredare än så, vilket exempelvis kan illustreras med analysen av det sociala tilltalet i böndagsplakaten. Ståndstänkandet, som annars genomsyrade äldre tid i varje tum, var frånvarande i plakaten. I stället hördes här ett överbyggande och inkluderande tilltal. Författaren ställer detta förhållande i kontrast mot tidigare forsknings betoning av ståndordningens betydelse för samhällshierarkin. Men är dess frånvaro i det kyrkliga materialet så märkligt? Speglar den inte någonting centralt i äldre tiders religiöst bestämda värld? Hur man tilltalas bestäms ju av sammanhanget och i vilken egenskap man tilltalas. I politiska, ekonomiska och sociala sammanhang var ståndstilltalet naturligt. Men hur var det i exempelvis juridikens värld? Var man i första hand bonde eller borgare där? Uppenbarligen var man ingendera i kyrkans värld. Såsom religiösa varelser var man i första hand undersåtar och kristna; inför Gud och kungen var alla lika.

Jag vill avslutningsvis framhålla de styrkor som avhandlingen uppvisar. Min kritik har närts av de många frågor som ett välskrivet och gediget arbete ger upphov till. Tidsperioden är lång och djärv, och analysen av gemenskapsbildningens omskrivningar lyfter fram många intressanta aspekter och ger flera handgripliga resultat. Valet att fokusera på ett specifikt och avgränsat material över en lång tidsperiod ger möjlighet att påvisa spänningsfyllda förändringar men också betydande kontinuitet.

Det analytiska greppet med omskrivningar fungerar därtill väl. Förändringar och kontinuitet kan inom ramen för dessa "omskrivningsprocesser" påvisas på ett både spännande och övertygande sätt. Gemenskaper och enskilda idékomplex liksom rör sig från det ena till det andra, och bildar en historisk väv kring de essentiella problem som en stat står inför.

Jag vill särskilt framhålla förtjänsterna med författarens uttalade förståelse av historisk utveckling och historisk förändring, inte minst i förhållande till tidigare nationalismforskning. Bakom de stundtals försiktiga formuleringarna framträder ett fruktbart perspektiv: Författaren spårar inte nationalismens uttryck bakåt i tiden utan ser hur de tar form över tid och inom ramen för andra tänkbara gemenskaper. Han söker inte heller en historisk elitkulturs föreställningar om en etnisk ursprungsmyt utan belyser det som staten framhöll när den genom böndagsplakaten kommunicerade med samhällets bredare lager. Nationalismen *finns* inte, den *blir*.

Jag tänker osökt på de visdomsord som Anders Florén – som tyvärr gick bort för en tid sedan – yttrade vid ett seminarium. Diskussionerna gick höga kring förekomsten av "proto-" och "pre-"varianter av än det ena, än det andra i äldre tid (nationalismen fanns säkerligen med i diskussionen). Florén begärde ordet och föreslog att ett rimligare perspektiv på den tidigmoderna historien vore att se den

som "post-medeltida". Detta är ett sunt perspektiv; historien är en utandning där det ena följer på det andra, aldrig en inandning där något som *är* förbehållslöst kan sökas i det som *var*. Perspektivet tilltalar mig, och det gläder mig att författaren tycks dela det.

*Mikael Alm**

* Fakultetsopponent